

TILSHUNOSLIKDA SINTAKTIK BIRLIKALAR VA ULARNING DERIVATSIYASI

Akramova Aziza Akramovna

Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti

Filologiya fakulteti IV bosqich talabasi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15378703>

Annotatsiya. Mazkur maqolada tilshunoslikda sintaktik birliklar va ularning derivatsiyasi masalasining o'rganilishiga e'tibor qaratilgan.

Kalit so'zlar: derivatsiya, sintaktik birlik, sintaktik konstruktsiya, gap komponenti, grammatika, semantika, transformation-generativ grammatika, struktura.

Tilshunoslikda sintaktik birliklar va ularning derivatsiyasi masalasi doimo dolzarb mavzulardan biri bo'lib kelgan. Gap tuzilishi, sintaktik konstruktsiyalar va ularning hosil bo'lish jarayonlari turli tilshunoslar tomonidan keng tadqiq etilgan. Xalq ertaklari esa bu jarayonlarni o'rganish uchun muhim lingvistik material sifatida qaraladi. Ushbu bo'limda sintaksis, derivatsiya va xalq ertaklari tilining o'ziga xos jihatlari bo'yicha o'rganilgan ilmiy manbalar tahlil qilinadi.

Sintaksis tilshunoslikning muhim bo'limi bo'lib, u so'zlarning o'zaro bog'lanishi, gap hosil bo'lishi va murakkab sintaktik konstruktsiyalarni o'rganadi. Bu borada taniqli tilshunoslardan N. Chomsky (1957) transformatsion-generativ grammatika nazariyasini ishlab chiqib, sintaktik tuzilmalarning ichki va yuzaki shakllari farqlanishiga urg'u bergan.

O'zbek tilshunosligida A. Nurmonov (1999) sintaksis masalalariga bag'ishlangan tadqiqotlarida gap tuzilishi va uning komponentlarini batafsil tahlil qiladi. Sh. Raxmatullayev (2006) esa sintaktik birliklarning turli turlarini va ularning o'zaro grammatik munosabatlarini o'rganadi.

Sintaktik birliklarni tasniflashda M. To'xtaev (2015) tomonidan olib borilgan tadqiqotlar alohida ahamiyat kasb etadi. Uning ishlanmalarida sintaktik birliklarning strukturasi va funksional xususiyatlari batafsil yoritilgan.

Sintaksisning o'rganilish tarixi juda qadimiy bo'lib, u antik davr tilshunoslik an'analariaga borib taqaladi. Sintaksis – bu gap va uning tarkibiy qismlari haqidagi ta'limot bo'lib, u so'zlarning birikish usullari va gap hosil qilish qoidalarini o'rganadi. Ushbu tushuncha yunoncha “sintaksis” (birlashtirish, tuzilish) so'zidan kelib chiqqan bo'lib, til tizimining muhim qatlami hisoblanadi. Qadimgi davrlardan buyon sintaksis masalalariga qiziqish yuqori bo'lib kelgan va bugungi kunda ham ushbu soha dolzarb hisoblanadi. U grammatikaning asosiy bo'limlaridan biri bo'lib, morfologiya bilan chambarchas bog'liqdir.

Derivatsiya tushunchasi morfologiya va sintaksisning o'zaro bog'liqligini o'rganishda asosiy mezonlardan biri hisoblanadi. Ushbu yo'nalishda V. Vinogradov (1986) tomonidan olib borilgan tadqiqotlar muhim o'rin tutadi. U gap hosil bo'lish jarayonlarining grammatik va semantik asoslarini ochib beradi.

O'zbek tilida derivatsion jarayonlar bo'yicha G'. Mahmudov (2005) tadqiqot olib borgan bo'lib, unda derivatsiyaning sintaktik va semantik jihatlari o'rganilgan. S. Usmonova (2012) esa o'z tadqiqotlarida xalq og'zaki ijodiyati materiallari asosida derivatsiya jarayonlarini tahlil qiladi.

Xulosa o'rnida shuni alohida ta'kidlash joizki, tilshunoslik fanida sintaktik birliklar va ularning derivatsiyasini o'rganish tilning tuzilish xususiyatlarini chuqur anglashda muhim

nazariy asos bo'lib xizmat qiladi. Sintaktik birliklarning yuzaga kelishi, o'zaro aloqasi va ularning yangi shakllar hosil qilish jarayonini tahlil qilish orqali tilning ichki qonuniyatlari, uning dinamik harakati va taraqqiyoti yoritiladi. Bu esa nafaqat tilshunoslikning nazariy masalalarini hal etishda, balki amaliy tahlil ishlari uchun ham mustahkam zamin yaratadi.

Xususan, adabiy matnlarda sintaktik birliklar va ularning derivativ shakllarining qo'llanishini o'rganish, badiiy ifoda vositalarining tahlilini yanada boyitadi. Har bir sintaktik birlik — u gap bo'ladimi, so'z birikmasi yoki ularning hosila shakllari bo'ladimi — matnning mazmuniy qatlamini ochishda, muallifning uslubiy mahoratini aniqlashda beqiyos ahamiyat kasb etadi. Derivatsiya jarayoni orqali yangi sintaktik birliklarning vujudga kelishi matnning uslubiy rang-barangligini ta'minlab, uni estetik jihatdan boyitadi. Shu bilan birga, bu jarayonlar tilning rivojlanish tendensiyalarini o'rganish, nutqdagi yangiliklarni tahlil qilish hamda zamonaviy adabiy til me'yorlarini belgilashda ham muhim rol o'ynaydi. Ayniqsa, sintaksis, so'z birikmalari va ularning derivativ shakllarini izchil o'rganish orqali adabiy matnlarning semantik, pragmatik va stilistik qatlamlarini chuqur tahlil qilish mumkin bo'ladi. Bu esa tilshunos va adabiyotshunos olimlarga matnni har tomonlama yoritish, uning badiiy qiymatini baholashda yanada keng imkoniyatlar yaratadi.

References:

Используемая литература:

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdullayev, A. (2002). O'zbek adabiyotining sintaksisi. Toshkent: Fan.
2. Mamadaminova M. Matn pragmatik tavsifida sintaktik birliklarning o'rni. –Toshkent, 2023
3. Norboev, Z. (2010). Til va adabiyot o'qitishda sintaktik birliklar. Toshkent: O'zbekiston.
4. Маҳмудов Н., Нурмонов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси (Синтаксис). – Тошкент: Ўқитувчи, 1995.
5. To'xtaboyev, O. (1998). O'zbek tilining sintaksisi. Toshkent: Fan
6. Ubaydullayeva, N. (2007). O'zbek tilidagi sintaksis. Toshkent: O'zbekiston.
7. Ғуломов А., Асқарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. – Тошкент: Ўқитувчи, 1987.